

СТАЛІН. З НИМ І БЕЗ НЬОГО

Образ Сталіна супроводжував усі явища нашого життя, і, здавалось, без нього неможливіми будуть найпростіші життєві процеси. Сталін робив найстрашніше, що можна зробити з людиною: він позбавляв її здатності самостійно будувати своє майбутнє.

5 березня 1953 року помер глава уряду СРСР і керівник правлячої Комуністичної партії Йосиф Віссаріонович Сталін.

Сталін правив країною більше ніж тридцять років, з дня його смерті до сьогодні минуло шістьдесят. Час для історії короткий, зважаючи на те, що, як кажуть, велике можна бачити лише на відстані. Однак діяльність Сталіна мала такий вплив на хід історії, що ми не тільки можемо, а й повинні дати собі звіт у тому, що відбулося за ці довгі тридцять років.

Прихильники вождя і досі посилаються на те, що Сталін здійснив модернізацію слабкої відсталого Росії, перетворивши її на могутню державу. І ті, хто досі виходить на свята з портретами генералісімуса, і ті, хто лише у відвертій розмові між своїми визнає, що жертви були необхідні, готові пробачити йому жорстокість і деспотизм, щедро пролиту кров.

Найдивовижніша річ, яка в моїй пам'яті пов'язана зі Сталіним, – це траурні дні по його смерті. Особливо – щирі сльози літніх колгоспниць, жінок із того соціального стану, який стільки перетерпів від його деспотизму, стількох рідних і близьких поховав, був позбавлений найпростіших людських прав, починаючи від права вибору місця проживання. Не скажу, що був тоді, в п'ятдесят третьому, здатний на критичне осмислення дійсності, але ми, прості люди, а особливо ті, хто пережив окупацію, знали досить багато, знали ціну і «нашим», і німцям, самі страждали і знали про страждання старших поколінь. І довго ще не міг я зрозуміти, чому плакали люди, які нічого доброго не бачили від «вождя всіх народів».

То не були сльози втрати когось близького, сльози співчуття, жалю, що природно проймає кожного свідка останнього прощання. Люди були охоплені тривогою, страхом перед безформним невідомим, вони боялися майбутнього, бо не вмili розпоряджатися своїм життям. Сталінський режим усе прагнув розписати й регламентувати: 1 квітня обов'язково – зниження цін, на копійки, але шороку; 1 травня – день міжнародної солідарності трудящих, дозволена всенародна випивка; потім підписка на державну позику, що на селі бралась готівкою і перетворювалася на безсоромний грабунок; потім, без розголосу, – зниження розцінок на всі види заводських робіт – і так далі. Образ Сталіна супроводжував усі явища нашого життя, і, здавалось, без нього неможливими будуть найпростіші життєві процеси. Сльози були мовчазним питанням: що ж тепер буде? Сталін робив найстрашніше, що можна зробити з людиною: він позбавляв її здатності самостійно будувати своє майбутнє.

Ідеологія сталінського всевладдя містила в собі глибоку суперечність. З одного боку, це був надзвичайно пишний культ Вождя, найгеніальнішого полководця, будівничого і мислителя всіх часів і народів. З іншого – чи не найбільшою

чеснотою його була неймовірна скромність. Це знаходило вияв у поведінці, в манері вдягатися, у показному аскетизмі. І в ставленні до Леніна.

Ще за життя Леніна увійшов у вжиток термін «ленінізм», що розглядався як вищий етап марксизму. Здавалось би, природно було б увести поняття «сталінізм», що відповідало б ще вищому етапу. Проте Сталін обривав розмови своїх наближених на цю тему. Це було дивно. Культ особи Сталіна явно підтримувався згори і якимось не узгоджувався з його скромністю. При цьому існував справжній культ особи Леніна, і Сталін час від часу нагадував, що є всього лише «одним із учнів і послідовників великого Леніна». А тим часом «Ленін і Сталін» стали сакральною парою, виразниками історичної долі, дивовижним чином приналежними і до буденності роду людського. Ленін носив борідку, краватку і кепку, Сталін – вуса, напіввійськову куртку й чоботи, і це й було символом приналежності боголюдей-«класиків» до нашого повсякдення.

Звичайно, за суперечливістю ідей і ритуалів стояли реальні стосунки реальних людей. У ленінські часи, коли ще не були офіційно затверджені ритуали поклоніння владі, в одному з привітань черговому з'їзду РКП(б) висловлювалася відданість «главарям нашого визвольного руху тов. Володимиру Іллічу Леніну, великому народному вождю Червоної Армії тов. Троцькому і всім соратникам нашої великої грізної армії – тт. Зинов'єву, Каменєву, вам всім товаришам вкупі!»¹. В ходу була формула «Маркс, Енгельс, Ленін, Троцький» або – частіше – «Ленін і Троцький». Сталін залишався десь там, серед «товаришів вкупі», і був скромним мимоволі.

Треба сказати, що така відносна непопулярність Сталіна не цілком відповідала його реальній вазі в ленінському керівництві. Щоправда, він не міг, як написав Ленін в одному з листів, зосередитися на якійсь одній роботі і використовувався головним чином у справах наведення порядку – як нещадний комісар-контролер на різних вузьких місцях на фронті і в тилу, як нарком «робітничо-селянської інспекції», представник ЦК партії в ЧК і т.д. Але при цьому Сталін із сімнадцятого року залишався членом вузького керівництва більшовицької партії (політбюро), мав пряме відношення до стратегічних рішень, всіх критичних ситуацій і прихованих конфліктів. І пояснювалося це тим, що в керівництві партії Сталін відігравав не самостійну роль, а роль протипаги Троцькому.

Троцького в міжнародному соціал-демократичному середовищі сприймали неоднозначно; багатьох дратував його егоцентризм, позерство, самозакоханість. Але суть справи не в особистих слабкостях Троцького. Ленін ніколи не міг забути меншовицького минулого Троцького. «З нами, а не наш», скаржився він Горькому. І справді, Троцький не був «нашим» для ядра більшовицької партії, пов'язаного етосом особливої історичної місії. Сталін був «наш».

Сталін був поганим оратором, партійним літератором теж не блискучим. Він обрав собі інший імідж – людини не слова, а діла, функціонера мовчазного, спокійного і надійного, відданого справі до кінця. Такому образу більше

¹ XII съезд РКП(б). Стенографический отчёт. – М., 1923. – С. 63.

відповідала маска «учня і послідовника великого Леніна».

Портрети Сталіна зображали мужчину помітного зросту, дещо суворого вигляду, по-своєму досить привабливого. Насправді Сталін був невисокий, кремезний, обличчя порите віспою, одна рука коротша за іншу. Зрештою, розумні, недовіркою примружені майже жовті очі й помітно роздвоєне підборіддя робили його зовнішність непересічною. Він намагався справляти враження врівноваженої, навіть флегматичної людини. Насправді ж спокій давався йому дуже дорогою ціною. Розумний і спостережливий югославський комуніст Джілас у поведінці Сталіна побачив навіть приховану метушливість. Під машкарою спокійної впевненості перебігало напружене емоційне життя. Сталіна захльостували спалахи пекучого гніву, яким лише зрідка давав вихід. Ні гнів, ні страх не проходили, афект підтримували не нові образи й переживання, а простий спогад, особливо коли зачіпалися особисті інтереси і самолюбство. Надмірна підозріливість Сталіна свідчить про «застрягання особистості»; напружене політичне життя з високою мірою ризику, з тривалим чергуванням успіхів і провалів сприяло розвитку параноїдальних рис, жорстокості і садизму.

Якщо йдеться про комплекс неповноцінності, то тут очевидні і психологічні, і соціальні корені. Більшість революційних політиків в ті часи походили з «освічених класів», хоча майже ніхто не довчився до диплома. Сталін належав до так званих куховарчиних дітей і в прямому, і в переносному значенні слова (його мати була куховаркою в Горі, у місцевого священика). Інтелігент Ленін ненавидів свій клас, кухарчиному синові Сталіну подобалося бути інтелігентом.

Російській інтелігенції було властиве почуття провини перед народом, невиконаного соціального обов'язку. Сталіну була чужа подібна метафізика, натомість він мав гостре почуття образи на весь несправедливий світ і сповнений жадою помсти. Тему помсти постійно зустрічаємо в юнацьких статтях молодого Сосо Джугашвілі, коли його партійне псевдо було ще не Сталін, а Коба. У вузькому колі більшовицької верхівки знали про фразу, кинуту ним на підмосковній дачі під час вечері з Каменевим і Дзержинським: «Найкраща насолода – намітити ворога, підготуватися, помститися як слід, а потім піти спати»². Майже еротичне світовідчуття хижака вражало найближчих соратників, а все ж вони один по одному потрапляли в його тенета – і були винищені.

Напередодні Першої світової війни Сталін побував у Відні, і Ленін писав Горькому, що тут працює над книжкою «один чудесний грузин». Через десяток років, перед смертю, Ленін уже зазначає бруталність Сталіна, рекомендує партії замінити його на посту генсека, розриває з «чудесним грузином» особисті стосунки – але політично, як «нашому», не висловлює йому жодних претензій. А на кар'єру Сталіна це не вплинуло, він визнав, що буває грубим у боротьбі з ворогами партії – і перемиг: «вороги партії» були один по одному знищені спочатку політично, а потім фізично. В часи найгостріших конфліктів Сталін для більшовицької еліти залишався «мерзотником, але нашим мерзотником», як казав з іншого приводу американський президент.

Власне, про кар'єру тут говорити важко: Сталін не просувався східцями владної ієрархії, він залишався генеральним секретарем ЦК з 1922 р. майже до смерті, але влада генсека зростала аж до безмежності.

Чималою мірою зрозуміти феномен Сталіна заважає міф про «генеральну лінію КПРС». Нам твердили, що, незважаючи на зміни особистостей біля керма партії і допущені ними «помилки», «генеральна лінія КПРС» залишалася незмінною. Сьогодні для радикальних антикомуністів однакові всі ліві, всі повороти КПРС, різні ґатунки міжнародного комуністичного руху. Насправді не існувало наперед заданого напрямку чи лінії, яка визначала межі поворотів. Тверді комуністи не коливались у проведенні генеральної лінії – вони коливались разом із нею. Цілі й прогнози виявлялися ілюзіями, повороти робилися навпомацки, тенденції і можливості почасті були реалізовані, а почасті втрачені і так лишилися тим умовним способом, якого нібито не знає історія.

Що дійсно залишалось спільним для всіх правителів і всіх поворотів, то це прагнення до модернізації.

Прорив до європейської сучасності російські соціалісти мислили спочатку як єднання з Європою у пролетарській революції. Відстала, переважно селянська країна Росія розглядалась не як передова сила пролетарського руху, а як «слабка ланка» світового капіталізму. І Ленін, і Троцький, і «всі товариші вкупі» чекали на світову революцію, як на друге пришествя. Ще восени 1923 р. Політбюро ЦК РКП(б) приймало рішення розпочати пролетарське повстання в Німеччині, і тільки після його поразки стало ясно, що кінець світу капіталізму тимчасово затримується. Тим не менш легітимацією для червоної Росії залишалася месіанська ідея. В Декларації про утворення СРСР (1924 р.) сказано, що нова держава «...послужить надійним оплотом проти світового капіталізму і новим рішучим кроком на шляху об'єднання трудящих усіх країн у Світову Соціалістичну Радянську Республіку»³. В цьому вбачався історичний смисл існування держави СРСР.

Все міняє так званий *неп*.

Ми досі бачимо в *непі* лише скороминущий епізод, тоді як насправді за масштабами *неп* можна порівняти з пізнішою горбачовською «перебудовою», а наслідки могли бути не менш грандіозними. Початок нової епохи мав обмежені цілі і полягав у заміні «продрозверстки» продвольчим податком. Однак визнання товарного виробництва вимагало низки реформ, основні з яких здійснювалися між листопадом 1921-го і квітнем 1923 р. і були завершені грошовою реформою в першій половині 1924 р. Ленін був ініціатором реформ лише на першому етапі і навряд чи уявляв, чим справа закінчиться. Основні ідеї так званого кооперативного плану Леніна належали теоретикові партії Бухаріну, а організатором практичної роботи був Сталін.

Парадоксальність ситуації стане очевиднішою, якщо ми зважимо на політичні компоненти *непу*. Поступки середньому класу Ленін прагнув компенсувати посиленням репресій проти противників «радянської влади» і проти інтелігенції в цілому. Він сам підшукував настільки

² Див.: Троцький Л. Ссылка, высылка, скитание, смерть. – «Знамя». – 1990. – №8. – С. 177.

³ Конституция СССР 1924 г., раздел 1. () Распад СССР. – Т.1. – М., 2009. – С. 87.

невизначені формулювання політичних статей Кримінального кодексу, щоб вони дозволили, «в разі потреби», якомога ширше застосувати розстріл. Було проведено судові процеси проти есерів, вислано за кордон на «філософському пароплаві» першу партію інтелігентів, і почалася підготовка великої чекістської операції під кодовою назвою «Операція», спрямованої проти інтелігенції. Захід наполягав на помилуванні арештованих соціалістів, Бухарін – на велике невдоволення Леніна – пообіцяв, що їх не розстріляють. Зрештою, їх засудили до розстрілу, але залишили живими як заручників. Після хвороби і смерті Леніна політв'язні були амністовані, а операція «Операція» непомітно згорнута. Постанова ЦК партії 1925 р. про літературні організації, натхненником якої був Бухарін, давала діячам культури певні свободи. Картину бухарінсько-сталінської «перебудови» доповнює політика «коренізації» національних компартій, і особливо «українізація», що привела до справжнього національного відродження – щоправда, через дуже короткий час воно стало «розстріляним відродженням».

Можна цілком упевнено говорити про загальну лібералізацію комуністичного режиму після хвороби і смерті Леніна. Лідерами цієї «перебудови» були Бухарін і Сталін. Можна назвати бухарінсько-сталінську «перебудову» – згідно з тодішніми поняттями – «соціал-демократичним ухилом», як, до речі, такою ж тенденцією до соціал-демократизму була пізніша горбачовсько-яковлевська «перебудова». Ліві противники реформ, очолювані Троцьким, об'єднали ряд старих соратників Леніна (включаючи його вдову).

Уже наприкінці 1927 р. «перебудова» захлинулася, встигнувши принести лише перші плоди. Різкий поворот до тотальної диктатури організував Сталін, перенісши вогонь на свого недавнього друга Бухаріна. Влада відкрито демонструвала, що СРСР не є правовою державою.

Олександр Солженіцин в «Архіпелазі ГУЛАГ» підібрав надзвичайно виразні й страшні цитати з публікацій провідних комуністичних «силівиків» «воєнно-комуністичного» періоду на тему смертної кари. Достатньо навести вислів Ніколая Криленка: люди, на думку цього діяча судової системи, – всього лише «певні носії певних ідей... Які б не були їх індивідуальні якості, до неї (людини. – М.П.) може бути застосований тільки один метод: це – оцінка з точки зору класової доцільності»⁴. Або вислів голови військового трибуналу Данішевського: розстріл «не може вважатися покаранням, це просто фізичне знищення ворога робітничого класу»⁵. Із цих позицій принципово відкидалась ідея злочину і кари, взагалі ідея права, класифікації злочинів і відповідних покарань, ідея вибору і відповідальності. Розстріл офіційно називався «вищою мірою соціального захисту» (ВМСЗ), і тільки в часи Єжова і Вишинського був перейменований у «вищу міру покарання» (ВМН – «высшая мера наказания»).

У щоденнику Корнія Чуковського розповідається про відвідини крематорію, що в двадцятих

роках було доступним видовищем. Крематорій був обладнаний в колишніх лазнях, перебудованих під претензійну, облицьовану мармуром радянську споруду. «Мы смеемся, никакого пиетета. Торжественности ни малейшей. Всё голо и откровенно. Ни религии, ни поэзии, ни даже простая учтивость не скрашивает места сожжения. Революция уничтожила прежние обряды и декорумы и не дала своих. Все в шапках, курят, говорят о трупах, как о псах. ...Кому какое дело, как зовут ту ненужную падаль, которую сейчас сунут в печь. Сгорела бы поскорее – вот и всё. Но падаль, как назло, не горела. Печь была советская, инженеры были советские, покойники были советские – всё в разладе, кое-как, еле-еле»⁶. І намічається промислова перспектива: інженер потирає руки – «летом мы устроим удобрения!»⁷.

Недарма Сталіну так сподобалася поема Горького «Девушка и смерть». Уявлення революційного письменника про життя і смерть як двійників – «сестер рідних» – поетизує смерть як помічницю життя, що усуває «надлишок дрібного, рясноту слабкого»⁸. Воно дивовижним чином збігається з уявленнями Сталіна про діалектику життя і смерті. В чому полягає історична місія пролетаріату, питає молодий Сталін-Коба? В тому, що пролетаріат росте, а буржуазія «старішає і йде в могилу», «стає зайвим вантажем у житті»⁹. Щоправда, є істотна різниця: у Горького залишається вічною проблема добра і зла, у Сталіна вона навіть не згадується, бо повністю зводиться до доцільності усунення того, що, на думку партії, «віджило». З понурим гумором пізніших часів: «нет человека – нет проблемы».

Найжахливіше в тому «великому переламі», який був здійснений у першу п'ятирічку, – це холодне *планування* мільйонів смертей. Модернізацію країни Сталін розпочав з масових убивств і депортацій. Суть «переламу» полягала не в створенні хлібного резерву, а в тому, щоб середньому класу переламати хребет. Сталін проголосив політику «ліквідації куркульства як класу», не визначаючи, хто куркуль, а хто ні. В директивах роз'яснювалося, що куркуль дуже маскується і піддається визначенню тільки в конкретній ситуації. Селянство було поділене на три категорії. До першої входили найнебезпечніші, яких слід було розстріляти або зібрати у віддалених таборах, до другої – сім'ї розстріляних, їх депортували. А третю категорію – лояльних, але потенційно небезпечних – переселяли до віддалених місць і використовували під контролем «органів» на примусових роботах. Щоб контролювати кожен рух громадянина, 1932 р. запроваджено паспортну систему, яка прикріпила людей до місць проживання.

Ми не знаємо, скільки точно селян винищили «по першій категорії». Підраховано, що близько десяти мільйонів чоловіків і жінок, стариків і дітей було вигнано з рідних домів без речей і запасів їжі, їх гнали серед зими на морозі, навесні й восени під дощами, по коліно в болоті, викидали з підвід де попало посеред поля разом із мертвими і помираючими.

⁴ Крыленко Н.В. За пять лет (1918–1922). – М. – Петроград, 1923. – С. 73.

⁵ Данишевский К.Х. Революционные военные трибуналы. – М., 1920. – С. 39.

⁶ Корней Чуковский. Дневник (Запис 3 січня 1921 р.). – «Новый мир». – 1990. – №8. – С. 131.

⁷ Там само, с. 132.

⁸ Архив А.М. Горького. – Т. XIV. – С. 292–293.

⁹ Сталин И. Соч. – Т. I. – С. 298–299.

Щодо українського народу це масове винищення людності було геноцидом. Слід мати на увазі, що у Сталіна завжди була певна національна політика стосовно будь-якої нації. Була політика польська, російська, єврейська, була політика українська. Голодомор на Україні був елементом тієї ж «української політики» партії більшовиків, що й злет і падіння «українізації», репресії проти української інтелігенції.

Таємниці «великого переламу» відкриває «великий терор». Одна цифра дозволяє зрозуміти його характер: в роботі XVII з'їзду ВКП(б) (1934 р.) брали участь 1966 делегатів, з них в роки терору розстріляно 1108. Це партактив епохи колективізації, ті, хто виганяв селянські сім'ї з їхніх домівок, забирав у дітей останню скоринку хліба. Можна думати, що Сталін планував винищення цих своїх опричників ще тоді, коли кинув їх на «побудову соціалізму», щоб потім звалити на них вину за всі так звані перегини.

Сталін мав параноїдальні схильності, і зрада йому ввижалася на кожному кроці. Але як деспот він відзначався не тільки особливою жорстокістю. Сталін авансом «розкривав» *ще не існуючі* змови; можна навіть сказати, що він сам їх і планував. Йому було достатньо довідатися, що в деяких колах велися певні *розмови*, і «балакуни» як можливі «зрадники» підлягали знищенню або поміщенню в табори. І найжахливіше те, що і «суди», і самі підсудні сприймали як злочин слова сумнівів, сказані близьким або записані в щоденнику!

В розгул терору Сталін ініціює написання нової Конституції країни, уславлення нечуваних трудових подвигів спеціально підібраних людей, нагнітання істеричної атмосфери небувалого щастя. Кардинально міняється риторика влади: вона робить вигляд, ніби в нас існує правова держава. Ідеологи «корисної смерті» самі потрапляють під розстріли, а викриває їх головний правознавець, лицемірний і жорсткий Вишинський, який судовим і позасудовим розправам надає правового вигляду. Буття радянської людини немовби розпадається на два не пов'язані між собою пласти: один – парадний, із гострим відчуттям перемоги і високою патетикою, другий – буденний, повний страху і невизначеної тривоги. Мета сталінського терору – не вилучення з суспільства групи небажаних людей, а створення певної атмосфери. Терор ірраціональний, і безглузді звинувачення повинні «внушити» кожному, що він може бути стертий в порошок (*лагерную пыль*) в будь-яку хвилину без будь-яких розумних підстав.

Нацисти проводили в таборах досліди з метою перевірити вплив на в'язнів саме безпідставності як покарань, так і послаблень. З'ясувалося, що цілковиту неадекватність вчинків і наслідків людина фізично довго пережити не може.

В ім'я якої мети здійснювалася ця «шокова хірургія»? Тепер перегляду підлягала сама легітимація державності. Йшлося вже не про революцію, а про державу. Державність стала самоціллю і самовиправданням СРСР. І, власне, ідея світової пролетарської революції стала зайвою. В центральній пресі з'явилася стаття про «радянський патріотизм» (пригадаємо, що Ленін вживав слово «патріот» лише в лайливому сенсі). Це вже була не «корисність» для якоїсь справи, а ірраціональна відданість. І по-новому зазвучали слова «Росія», «батьківщина» («родина»), «патріот». Слово «Батьківщина», яке нещодавно символізувало «великодержавний шовінізм», тепер писалося з великої літери.

Адже без поняття «Батьківщина» не було б поняття «зрада Батьківщини».

І вже в середині тридцятих почалася кампанія відновлення російської державницької традиції – від Олександра Невського, Івана Грозного, Петра Першого. Історичну спадковість з імперією було відновлено. Тепер, здавалось би, можна повністю перекреслити наївні утопії і повернутися в русло великодержавної традиції.

Проте залишалася міжнародна система зобов'язань та обіцянок, система союзників і однопумців, яку слід було пристосувати до нової Росії. Йшлося не тільки про Комінтерн, а й про досить широкі ліві кола, в тому числі впливову інтелігенцію, яка покладала на російських революціонерів великі надії.

Тридцять років – це роки Великої депресії і посилення фашизму в європейських країнах. У роки «великого переламу» Сталін вбачав справжнього ворога не в фашистах, а в соціал-демократії, в демократичних державах – спадкоємцях Антанти, в ліберальній інтелігенції як усередині країни, так і за її межами. Прихід Гітлера до влади поставив нову проблему: слід переорієнтуватися на колишню Антанту чи зберегти союз з її ворогами, насамперед Німеччиною? Комінтернівське керівництво розійшлося у своїх оцінках, на його позиції сильний тиск чинили місцеві компартії, яким реально загрожував прихід то влади право-радикальних сил. В Іспанії і Франції комуністи ініціювали рух Народного фронту на захист «буржуазної» демократії, на початку не підтриманий у Москві.

Сталін вагався, але врешті підтримав прихильників тактики Народного фронту. Правда, він намагався тримати двері відкритими і для фашистів. Підтримуючи добрі стосунки з Муссоліні, Сталін неначе демонстрував можливість співробітництва з ультраправими. Однак у цілому позиція Сталіна після 1935 р. була спрямована на антифашистський союз із «буржуазними демократіями». У свою чергу деякі демократичні лідери Заходу розглядали Сталіна як «мерзотника, але нашого мерзотника».

Кардинальна зміна настала в серпні 1939 р., коли Сталін пішов на угоду з Гітлером. Найгаєбнішою, мабуть, була навіть не воєнно-економічна, а ідеологічна частина угоди, де Сталін відкрито надавав перевагу нацистам перед демократією. Проте шлюб з розрахунку тривав недовго, і через півтора «медового» року він був brutalно розірваний німецькою стороною. СРСР став основною військовою силою антифашистського союзу держав – «антигітлерівської коаліції».

У двадцятих роках і ліберально-демократична, і соціалістична громадськість світу очікувала термідоріанського перевороту в Росії. Термідор справді стався, але він виявився зовсім не таким, якого чекали.

Те, що було зроблено Сталіним, можна назвати словом *корупція*. Тільки в дуже широкому сенсі: не лише як підкуп матеріальними цінностями, і насамперед грішми. Існує також *підкуп владою*. Влада приносить інколи незмірно більше матеріальних цінностей, ніж гроші, а нерідко люди заради влади відмовляють собі в найнеобхіднішому.

Більше того. Можна говорити також про *корупцію ідей*, якщо ідеї служать збагаченню або владі. Ідеї так само можуть старіти, порохнявіти і

перетворюватися на мертві формули, як і інші багатства. Це й називається *догматизмом*. Якщо певне коло приймає ідеї не тому, що вони істинні, а тому, що прийняти їх вигідно саме даному колу, то ідеї перетворюються на інструменти влади. Монополія на істину – шлях до її смерті.

Між немолодим лисим паном у старанно зацерованому поношеному костюмі, яким у революційні роки був вождь більшовиків, і генералісимусом у спеціально для нього створеній (дуже скромній!) уніформі із золотими погонами – колосальна різниця. Однак мертва сила ідейної корупції вразила вже і Леніна. Монополія марксизму – такого, яким Ленін його розумів, – закривала можливість пошуків альтернативних розв'язань. А монополія на істину – шлях до однопартійної системи. Вирішальний поворот до тоталітарного суспільства був зроблений іще за ініціативою Леніна – це була прийнята Х з'їздом партії в 1920 р. резолюція про анархо-синдикалістський ухил. Партія більшовиків, а фактично її вожді, які мали владу, давала меншості політичну оцінку, і тепер для опозиції залишався один вихід – «визнання помилок», тобто політичне самогубство. Або лицемірне каяття з потаємним продовженням своєї діяльності. Монополія однієї партії створювала ситуацію подвійних стандартів, нещирості та обману.

За часів Леніна існувала диктатура партії, яка, однак, не стала ще режимом особистої влади. Надмірну концентрацію влади в руках свого секретаріату Ленін помітив, коли вже було пізно. Через те що диявольський винахід – однопартійна система – створювала довершений механізм безконтрольності влади.

Ті жалюгідні крихти непівського добробуту, які перепадали номенклатурі двадцятих років, не йдуть у жодне порівняння із дарованою Сталіним розкішшю вищих чиновників режиму. Але це не могло стримати жадібного прагнення до влади, яка була єдиним засобом триматися на горі. І час від часу Сталін пускав судому, яка ірраціональністю своєю відновлювала атмосферу жаху. За механізмами, описаними в «Бісах» Достоєвським.

А як же з модернізацією, що нібито була метою, заради якої приносилися всі жертви?

Не можна сперечатися: модернізація була здійснена. Але досить згадати сорок перший – сорок другий роки, щоб зрозуміти її вади. Сталінське керівництво прогало перший період війни, якщо можна назвати грою те воєнне жахіття. СРСР втратив величезну кількість людей, техніки, військового майна, територію, де проживало 88 млн. людей, вироблялася третина продукції промисловості і була майже половина посівних площ. Розрив між Росією і Німеччиною був значною мірою подоланий в роки п'ятирічок; внаслідок поразок він різко збільшився і в відносних цифрах відкинув комуністичну Росію до рівня Росії царської. І перемогу було здобуто надзвичайним напруженням усіх сил і неймовірними жертвами.

Всі матеріальні переваги, потом і кров'ю здобуті в роки сталінського деспотизму, було втрачено за один рік через притаманні тоталітаризму вади. Той варіант модернізації економіки та суспільного життя, фундамент якого був закладений більшовиками-ленінцями і який був реалізований тоталітарним сталінським керівництвом, виявився і аморальним, і неефективним.

Модернізація – не просто нагромадження будівель, залізниць, верстатів, літаків тощо. Це

та жива рушійна сила, яка робить цілісною єдністю всі матеріальні та духовні ресурси. І модернізація буде такою, якою є політична культура владних сил, що її здійснюють.

Свого часу визначний російський історик Василій Ключевський зазначав, що Петро Перший і всі російські царі-модернізатори намагалися взяти в Заході матеріально-технічні здобутки, повністю ігноруючи ідейний, політичний, духовний досвід. Між іншим, Ключевський був домашнім учителем історії в царській сім'ї, але його учні погано засвоїли уроки історії.

Тепер уроки історії належить засвоювати нам. Вимога модернізації економіки і культури становить сьогодні очевидний виклик. Певним політичним колам здається прийнятною модель суспільства, в якій економічне реформаторство сполучалось би із жорстким авторитарним керівництвом. Можна бути впевненим, що результат такого реформаторства був би і аморальним, і економічно та політично неефективним.

Через те що монополія думки, а з нею монополія влади і однопартійна модель – запорука того, що всі ідеї будуть мертвонародженими.

Поступова відмова комуністичної влади від сталінської спадщини почалася від дня його смерті, а вже через три роки прогрімала на закритому засіданні ХХ з'їзду партії доповідь Хрущова про «культ особи Сталіна», яка, попри всі пізніші коливання, означала кардинальний розрив із минулим. При цьому слова бодай легкої критики на адресу Леніна, аж до падіння влади КПРС, так і не пролунали. Навпаки, чим більше піддавалися сумніву комуністичні вірування, тим гучнішими були клятви в вірності ленінському вченню. Критика Леніна залишилася справою, головним чином, професійних антикомуністів, а в лівому таборі, «зсередини» вона майже не прозвучала. І це дивно, оскільки феномен Сталіна зріс не на порожньому місці – адже саме Ленін вчив свою партію, що диктатура є нічим не обмежена влада, тобто влада, якій усе дозволено. А на проклятій 58-й статті, створеній за вказівками Леніна, трималися вірою і правдою сорок років режиму. І не випадково листи Леніна наркомові юстиції, в яких обговорювалися розстрільні статті, були опубліковані знакового 1937 р.

До певної міри недоторканність особи Леніна пояснюється тим, що в особистому плані сталінський поворот був зрадою по відношенню до всіх партійних товаришів Леніна. Адже майже всі його близькі співробітники, за винятком тих, кому «пощастило» померти раніше у своєму ліжку, та ще кількох нешкідливих старих більшовиків, були ліквідовані, тобто застрелені професійним пострілом у потилицю в спецпідвалах сталінських органів безпеки.

Критика «культу особи» породжувалася не ідейними міркуваннями, а простим страхом нащадків перед неминучою ліквідацією. Було ясно, що післясталінський режим зможе стабілізуватися лише тоді, коли найсильніші «учні і послідовники» загризуть слабших, і вийти з цього періоду живими мають шанси лише одиниці. По суті, спроби Хрущова «повернутися до ленінських норм і принципів партійного життя» означали лише звільнення вищої влади від нагляду Держбезпеки, а вся ліквідація так званої банди Берії насправді була усуненням політичної поліції від керівництва державою. Хрущов хотів тієї

ж сталінської владної системи, тільки без усе-владдя Луб'янки.

Парадокс історії полягав у тому, що такий режим без підтримки репресивними заходами, без постійних кровопускань існувати не може. Хрущов втратив владу, оскільки хотів правити тільки через партію, що, здавалось йому, і є управлінням згідно з ленінськими принципами. Брежньєвський режим знайшов таку форму співіснування різних владних сил, за якої ціною визнання вищості й недоторканності генерального секретаря місцеві партійні господарі мали необмежену владу. Цей режим виявився для однопартійної системи оптимальним, і мав він лише один недолік – міг існувати тільки за умови абсолютної нерухомості. Необережні рухи, неминучі в умовах боротьби за владу, легко могли зруйнувати піраміду.

Так воно і сталося.

Звільнення політичної системи на теренах колишнього СРСР від структур, успадкованих від раннього та пізнього комуністичного минулого, демонструє нам залежність якості соціальних інституцій від усієї цілісної політичної культури суспільства. Режим ленінської компартійної диктатури при тому, що він містив у собі зародки всіх подальших колізій, мав одну рису, яка вигідно відрізняла його від наступників. Він був утіленою соціальною утопією, тобто ґрунтувався на ідеях, хоч і хибних, зате давніх, щирих і глибоких. Держава мусила бути такою простою, щоб керувати нею могла куховарка. Армія і силові структури повинні були поступитися місцем загальному озброєнню народу. Гроші по-

винні були відмерти, а митарів слід було вигнати з храмів – ну, і так далі, все це майже цитати з Леніна і «класиків». За великим рахунком, це – утопія, але вони базувалися на великій літературній традиції, на Адамі Сміті і Томасі Морі, на Макіавеллі, Роберті Оуені та ранньому християнстві, на Канті і кантіанстві, Гегелі і гегельянстві. Вся ж мудрість сталінської спадщини – в бюрократичних паперах, ясных до примітивності, в різного роду документах. Писати (точніше, диктувати, обмірковуючи вголос кожне слово, нерідко до самого ранку) Сталін умів і любив. У точному обдумуванні ходів своїх і противника, рухів темними владними коридорами, які повинні були завести можливого ворога в безвихідь.

Сталінська ідеологічна система – порожня, вона знає лише одну мету і цінність – владу. А вже про спадщину наступників і говорити нічого.

Крах сталінізму вже сам по собі є величезним ціннісним здобутком, оскільки він відкриває дорогу до суспільства свободи, справедливості і солідарності. Але перед нами завжди – вибір із різних альтернатив. І те, що ми сьогодні маємо, – це лише можливості здобути та обставити цінності.

Чим простіше рішення, тим вищу ціну люди за нього платять.

Пам'ятаймо, що втратити свободу набагато простіше й легше, ніж її здобути.

Мирослав ПОПОВИЧ